

जनसंख्याको चिरफार र उपचार

नवराज सुब्बा*

पृष्ठभूमि

जनसंख्या व्यवस्थापन एक बहुआयामिक विषय हो । जनताको जीवनस्तर उकास्न जनसंख्याको संरचना र अवस्थितिको अध्ययन गर्नुपर्दछ । जनसंख्यालाई सामाजिक विकासका हिसाबले मात्र केलाउने हो भने मोटामोटी यसलाई पछाडि पारिएका वर्ग र सामान्य जनसंख्या भनेर वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । निरपेक्ष गरिबी मापनका निश्चित मापदण्ड छन् । यसलाई ध्यानमा राखेर स्थानीय समुदायमा संगै बसेर समुदाय स्वयम्ले नै समुदायमा सापेक्षित पछाडि पारिएका वर्गको छनौट व्यवहारिक रूपमा गर्न सकिन्छ । यसका लागि समाजशास्त्रीय अध्ययनका विधी र साधन समेत प्रयोग गरिन्छ । नेपाल सरकार पूर्वाञ्चल क्षेत्रिय स्वास्थ्य निर्देशनालय र बि.एन.एम.टि.को संयुक्त पहलमा सन् २००३ मा पूर्वान्चलका १६ जिल्लामा जनसंख्याको अध्ययन गरियो । पूर्वाञ्चलका १६ जिल्लाका ८०६१ घरधुरीको स्वास्थ्य तथा जनसांख्यिक अध्ययन गरियो । एसी-नेल्सन बहुराष्ट्रिय कम्पनीको समेत प्राविधिक सहयोग लिइएको उक्त अध्ययनमा क्वान्टम सफ्टवेयरद्वारा तथ्याङ्क विश्लेषण गरियो । यस अध्ययनद्वारा पछाडि पारिएका जनसंख्याका विशेषता के के छन् भनेर अध्ययन गरिनुका साथै यो वर्ग सरदर जनसंख्या भन्दा स्वास्थ्य क्षेत्रमा के के कुरामा के कति अन्तर वा खाडल छ भनेर पनि अध्ययन गरियो । सो अध्ययनको केही बुँदाहरू यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

(क) जनसंख्याको सामाजिक वर्गीकरण

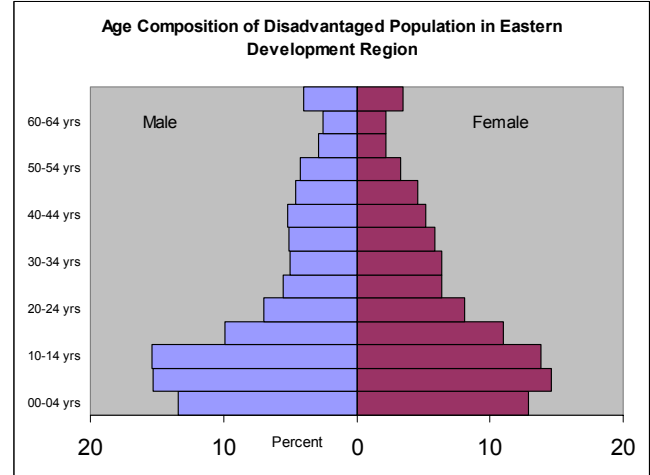
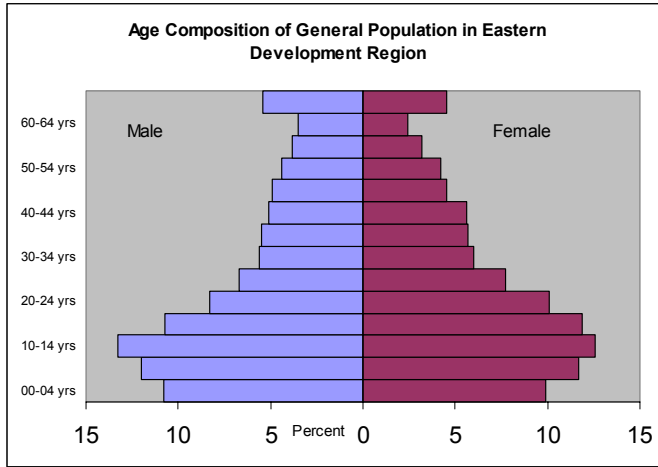
यस अध्ययनमा जनसंख्याको सामाजिक वर्गीकरण समुदाय आफैले गरे । आफ्ना समुदायमा पछाडि पारिएका परिवारको पहिचान समुदायद्वारा स्थानीय तहमा स्वयम् गरियो । यसरी समुदायले स्वयम् वर्गीकरण गरिएको जनसंख्यामा दलित जातिलाई नै पछाडि पारिएको छ भनि समुदायले महसूस गरेको प्रष्ट देखियो ।

जात जाति	सरदर परिवार (%)	पछाडि पारिएका परिवार (%)
ब्राम्हण	२१.४	३
क्षेत्री	२१.४	५
नेवार	६.३	१.३
राइ, लिम्बु	२०.३	१९.७
तामाङ, लामा, सेर्पा	५	७.३
मगर, भुजेल	४.२	४.६
गुरुङ	१	१.२
थारु, माझी, राजवंशी	४.८	३.७
दलित	९.४	४६.६
अन्य	६.२	७.६

* लेखक जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय मोरङका प्रमुख हुनुहुन्छ ।

तालिका अनुसार दलित समुदाय पछाडि पारिएका वर्गमा धेरै मात्रामा (४६.६ प्रतिशत) पर्दछन् । ब्राम्हण (३ प्रतिशत) क्षेत्री (५ प्रतिशत) नेवार (१.३ प्रतिशत) पछाडि पारिएका वर्गमा कमै मात्रामा पर्दा रहेछन् । जनजातिहरू सरदर वर्गमा र पछाडि पारिएका दुवै वर्गमा करीब बराबरी मात्रामा परेका देखिन्छन् ।

(ख) जनसंख्याको बनोट

उमेर समूहका हिसावले सरदर र पछाडि पारिएका वर्ग बीच मूलभूत अन्तर भेटिन्छन् । जनसांख्यिक पिरामिड हेर्ने हो भने पछाडि पारिएका वर्गमा १५ वर्ष मुनिका बालबालिका सरदर जनसंख्याका तुलनामा बढी मात्रामा छन् । उत्पादनशील वयस्क समूहको जनसंख्या पछाडि पारिएका वर्गमा सामान्य जनसंख्याको तुलनामा संख्या निकै कम छ । अझ प्रौढ उमेरका जनसंख्या त पछाडि पारिएका वर्गमा न्यून छ । यसले के कुरा देखाउछ भने पछाडि पारिएका समुदायको आयु सरदर जनसंख्या भन्दा कम छ ।

(ग) परनिर्भरता दर

सूचकाङ्क	सरदर परिवार (%)	पछाडि पारिएका परिवार (%)
बाल निर्भरता दर	५९	८०
प्रौढ निर्भरता दर	८	७
कूल निर्भरता दर	६७	८७

तालिका अनुसार प्रति १०० जना सरदर जनसंख्याले ५९ जना बालबालिका र ८ जना प्रौढलाई पालनपोषण गर्नु पर्दछ । पछाडि पारिएका समुदायमा प्रति १०० जनाले ८० जना बालबालिका र ७ जना प्रौढलाई पालनपोषण गर्नुपर्दछ । यसरी परनिर्भरताको दर सरदर जनसंख्यामा ६७ प्रतिशत रहेको छ भने पछाडि पारिएका जनसंख्यामा ८७ प्रतिशत रहेकोछ । यसरी परनिर्भरता दरले पनि पछाडि पारिएका समुदायलाई नै बढि थिचेको छ ।

(घ) परिवार नियोजन प्रयोग दर

पूर्वाञ्चल सरदर	सरदर परिवार (%)	पछाडी पारिएका परिवार (%)
३८	४३	३३

अध्ययनका अनुसार पूर्वाञ्चलमा प्रति १०० जनामा ३८ जनाले परिवार नियोजनका कुनै साधन प्रयोग गर्दछन् । यसलाई अझ केलाएर हेर्ने हो भने यो दर सरदर जनसंख्यामा ४३ प्रतिशत र पछाडी पारिएका समुदायमा केवल ३३ प्रतिशत रहेकोछ । यसरी परिवार नियोजन प्रयोग दर पनि पछाडि पारिएका जनसंख्यामा भन्दा १० प्रतिशतले कम रहेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

पूर्वाञ्चलको १६ जिल्लाका प्रस्तुत अध्ययनले के देखाएको छ भने जनसंख्या भित्र पनि सरदर र पछाडि पारिएका समुदायबीच उमेर समूह संरचना, परनिर्भरता दर तथा परिवार नियोजन साधन प्रयोगदरमा अन्तर विद्यमान छन् । जसले जनसंख्या भित्र जतिविशेष र समुदाय विशेषको प्राथमिककरण र उपयुक्त योजना तर्जुमा गर्न मार्ग प्रसस्त गर्दछ । देशको वा कुनै जिल्ला विशेषको सरदर तथ्याङ्कले सामान्य र पछाडि पारिएका जनसंख्या बीचको अन्तर देखाउदैन । केवल सरदरमुखी तथ्याङ्कले पछाडि पारिएका समुदायका निम्ति योजना र कार्यक्रमहरू बन्दैन । जसबाट जिल्लाको समग्र योजना र कार्यान्वयन स्तर भुत्ते हुन्छ । हुन त यी दुई वर्ग तथा समुदायबीचको खाडल बढाएरै पनि केही हदसम्म तथ्याङ्कीय सरदरस्तर उच्च हासिल गर्न नसकिने होइन । तर त्यस्तो कार्य सन्तुलित तथा सामाजिक कदापि न्यायपूर्ण हुदैन । यसको लागि पछाडि पारिएका समुदायलाई प्राथमिकतापूर्वक उकासेर सरदर जनसंख्याबीचको अन्तर क्रमसः कम पादै सरदर जनसंख्याको नजिक पुऱ्याउनु पर्दछ । यसरी जनसंख्या भित्र रहेको स्तरिकरण चिरफार गरेर हेर्ने बेला आएको छ । समतामूलक कार्यक्रमले मात्र जनसंख्यामा स्वस्थ तथा सन्तुलित जनसंख्या निर्माण हुन्छ । राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा स्थानीय विकास गर्नका लागि जातीय, भौगोलिक तथा क्षेत्रीय सन्तुलन सिर्जना गरि न्यायपूर्ण समाजको निर्माण आजको टड्कारो आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री

१. स्वास्थ्य सुधार कार्यक्रमको लेखाजोखा, पू.क्षे.स्वा.नि. र वि.एन.एम.टि, सन् २००३
२. पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय स्वास्थ्य निर्देशनालयका वार्षिक प्रतिवेदनहरू
३. केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित जनसंख्या सम्बन्धी सूचनाहरू